

Н. М. Зуб (Руденко)

“ТУРЕЦЬКОПІДДАНІ” В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.) (за матеріалами українських архівів)

Російська імперія як могутня і велика держава підтвердила та встановила свою міць на політичній карті ще на початку XIX ст. Низка воєн на Заході і на Сході облишили будь-які сумніви супротивників у цьому питанні. І хоча деякі країни ще продовжували час від часу робити потуги до зміни, намагаючись змінити накреслене на карті, та тішилися примарними надіями, це не приносило очікуваних результатів, а лише зводило всі прагнення нанівець і не давало бодай-якихось зрушень у цьому плані. Привівши всі справи, що стосувалися зовнішньополітичної безпеки, до ладу, знешкодивши зовнішні загрози та протиріччя, російський монарх та керівна адміністрація зосередились на облаштуванні внутрішнього простору, а також ефективності в управлінні великими і малими народами, що були складовою імперії чи проживали в її межах під високою юрисдикцією російського правителя.

Суспільство Російської імперії складалося з “підданих”, тобто все населення країни було підданими царя. Втім, мешкали в межах держави і піддані інших володарів. Цілком закономірно, що оскільки вони проживали на території Росії, то змушені були виконувати та дотримуватися норм закону, що діяли в її межах для іноземців.

Метою дослідження є визначення загальної характеристики перебування та життя турецьких підданих в Російській імперії. Об’єктом дослідження є іноземні громадяни, що були підданими Османської імперії, тобто власне “турецькопідданими”. Предметом дослідження є процеси та фактори, що сприяли збільшенню кількості турецьких підданих у межах Російської імперії. Важливо при цьому з’ясувати поширення серед іноземців явища прийняття російського підданства та причини, що до нього призводили. Значна увага приділена законам і розпорядженням, що діяли на місцевому рівні. Ще одним аспектом цієї проблематики є зміна політики уряду стосовно підданих султана в період дестабілізації зовнішньополітичних ситуацій (російсько-турецькі війни (1806–1812, 1828–1829, 1853–1856, 1877–1878 рр.) та I світова війна (1914–1918 рр.)).

Рамки дослідження в хронологічному плані обумовлені історичними подіями, що за часовими межами охоплюють кінець XVIII – початок XX ст. Головними серед них варто виокремити такі дві. Саме в цей відбулася низка найбільших та найзначніших соціально-політичних зрушень у міждержавних зносинах між Російською імперією та османською державою, що призвели до вирішення територіальних протиріч між ними, наслідками яких стали російсько-турецькі війни, що врешті-решт визначили пріоритетність та чільність у міждержавних стосунках між ними. Це, без сумніву, також вплинуло на внутрішню політику російської держави щодо підданих держави-суперниці. Другим, не менш важливим аспектом у визначенні хронологічного періоду є розвиток та удосконалення російської законодавчої бази стосовно іноземців. Це період її найбільшого піднесення в етапах її становлення в цілому.

Переломним моментом у цій ситуації стала I світова війна, де Туреччина зайняла місце союзниці Німеччини, а відповідно і заходи російського керівництва набули більшої та глибшої категоричності. Період I світової війни встановлює і визначає, таким чином, верхню межу в дослідженні зазначеної проблематики.

Територіально та географічно ми розглядаємо всю Російську імперію, бо урядові законодавчі акти стосувалися всіх іноземців, що перебували в її межах, разом з тим конкретизуючи джерельну базу в межах сучасної карти України. А оскільки ця територія в той час визначалася як складова Російської імперії, то загальні характеристики будуть визначальними та стосуватимуться всієї держави. Окремі ситуації, засвідчені матеріалами українських архівів, становлять підтверджувальний характер загальноімперського процесу та виокремлюють певні позиції місцевого характеру. Слід взяти до уваги і той момент, що деякі губернії держави не мали відчутних вкраплень такого іноземного субстрату, як і деякі регіони українських територій.

Матеріали з українських архівів належать до єдиної загальноімперської законодавчої бази, вони допоможуть при вивченні окремих аспектів зазначеної проблематики. Разом з тим саме матеріали такого характеру не лише підтвердять загальні правила, а й зможуть підтвердити місцеві винятки чи розкрити порушення у виконанні певних законодавчих постанов.

Архівні справи вітчизняних архівів є водночас і доказом виконання загальноімперських положень на місцях, адже на територіях сучасної України проживав значний відсоток підданих османської держави через її територіальну близькість та ряд інших історичних причин. Разом з іншими, вже відомими на сьогодні джерелами вони зможуть збагатити і розкрити глибшу суть цього процесу. Джерельну базу дослідження склали архівні документи, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву Одеської області та Державного архіву Чернігівської області. Архівні матеріали, що стосуються зазначеної проблематики, можна умовно розподілити на декілька груп: 1) урядові постанови, циркуляри, положення, що надходили від центру на місця; 2) матеріали місцевих установ, підзвітна документація, дозволи, діловодна переписка тощо; 3) матеріали, що містять дані статистичного характеру. Крім того, важливим джерелом є матеріали епістолярію.

Також джерелами дослідження правлять праці авторів, що вивчали міжнародне право, та збірки законів, укладені ще позаминулого століття [Мьш 1888]. Вчені вже тоді проявляли неабияку старанність та допитливість у таких студіях, намагаючись якнайповніше зобразити становлення статусу іноземців, оскільки законодавча база продовжувала ще своє формування в цьому питанні і не набула форм досконалості та довершеності. Також такі роботи уклалися в ході появи нових положень і позицій на шляху удосконалення букви закону в цих питаннях [Добрин 1914].

Сьогодні вивченню загальних положень законодавства щодо іноземців та історії становлення їхнього правового статусу в Російській імперії приділена відносно висока увага [Лавров 2004; Тесленко 2000]. Крім того, вже написані роботи та захищені дисертаційні дослідження і стосовно представників окремих країн (німці, корейці, китайці та ін.) [Позняк 2001]. Серед цих досліджень тематика щодо “турецькопідданих” іноземців майже не знайшла свого відображення. Винятком є лише студії про підприємницьку діяльність турків у Білорусії [Киштымів], а також дослідження, присвячені військовополоненим туркам в окремих губерніях Російської імперії [Тимченко, Кухар-Онишко 2006]. Не менш важливими є студії, де розглядаються проблеми ставлення до іноземців під час I світової війни [Гаркавий 2003]. Решта питань з життя та побуту представників держави Османів як іноземців в Російській імперії не знайшла поки що повноцінного відображення в історіографічному дискурсі, а темі “турецького підданства” не було приділено достатньої уваги з боку дослідників.

Поняття “турецький підданий” має конкретно-умовний характер, оскільки, з одного боку, воно вказує на безумовну приналежність до країни, що мала тоді назву Османська імперія, а нині – Туреччина, з переважаючим етнічним компонентом тюрками та, відповідно, сформованою пізніше титульною нацією, що сьогодні відома як турки. А з другого – турецькі території того часу – це поліетнічна імперія, народонаселення якої складала великі і малі народи Малої Азії та Південно-Західної Європи. Відповідно,

“турецький підданий” на той час міг бути жителем Молдавії, Валахії, Болгарії, Греції чи уродженцем Балкан. Це яскраво засвідчують і статистичні відомості, коли документи, означені за назвами як такі, що мають містити відомості про турків, не мали серед своїх даних жодного з таких [Сведения о турках... 1824, 27–30, 39–45]. Основу “турецькопідданих” у Російській імперії становили військові, військовополонені та цивільне населення. Останнє характеризувалося вагомою часткою купців та підприємців.

Статус іноземця, його правове оформлення пройшли багато стадій свого становлення, вбираючи в себе як риси винятково російської дійсності, так і збагачуючись сучасними на тоді показниками міжнародного права. Інколи пропоновані блага ставали справді своєрідним пряником для представників окремих країн чи регіонів, а високий статус іноземця в такому разі сприяв посиленню міграцій, оскільки уряд проводив різного роду заохочення, вводив нормативну та правову базу, що відповідно це регламентувала та регулювала. Залежно від соціально-економічних та політичних змін всередині самої Російської імперії могли виникати чи то потреби, чи то сприятливі умови для приливу нових міграційних хвиль звідусюди. На противагу цьому усунення певних пільг було прямим утиском з боку уряду.

Ще за правління Петра I була створена низка указів щодо іноземців та проводилася державна лінія політики, що базувалася на заохоченні іноземців жити та працювати на благо російської держави. Кордони були відкритими, а для іноземців підготовлені привілеї. Звичайно ж, робилося це в першу чергу задля того, щоб іноземні піддані у відповідь віддячили приймаючій стороні, тобто зробили свій внесок у розбудову країни, а чи виконали покладену на них урядом місію. Саме такий спосіб залучення найкращих кадрів з іноземців практикувався зазвичай у Російській імперії. Перевага ж віддавалася родовитим, освіченим, багатим, тобто людям з певним капіталом. Вони могли вільно сповідувати свою релігію, відправляти релігійні культи, будувати для цього обрядові споруди тощо. Також за ними зберігалися права на успадкування майна, держава сприяла кредитуванню їхньої діяльності [Лавров 2004, 17]. Довгий час очільники російської держави віддавали в цьому плані перевагу іноземцям з Європи.

Правовий статус іноземця в державі завжди різнився від статусу її власних підданих, оскільки, крім основної законодавчої бази стосовно іноземців, права та статус їх можуть визначати міжнародні угоди, якщо такі були укладені.

Надалі спадкоємці російського престолонаслідування змінювали ці умови багато разів. Найбільше змін припало на XIX ст., а саме на його другу половину, коли в 60-х роках у Росії розпочався період реформ. У житті іноземців почали з'являтися певні обмеження, а саме: для поїздки до Росії вже треба було мати паспорт, щоб пересуватися в межах держави [О выдаче турецькому подданному... 1861, 204–207]; також уже на місці прибуття потрібно було дістати дозвіл на проживання терміном на три місяці, далі – на шість місяців, а потім, щоб далі продовжити термін перебування, – мати російський паспорт [Лавров 2004, 18]. Ці положення були загальними для всіх іноземців. У свою чергу, це могло призводити й до певних хитрощів. Так, відомий правник О. Кістяківський з цього приводу порушив питання щодо зафіксованого правопорушення щодо продажу татарам у Феодосії, які, відповідно, були підданими Росії, турецьких паспортів для виїзду за кордон [Кістяковский..., 1–2]. Тобто ситуація докорінно змінилася. Наприклад, ще в 30-ті роки XIX ст. турецькі піддані, навіть після другої російсько-турецької війни, котра закінчилася поразкою Османської імперії в 1829 р., мали право вільного проживання в Росії, про що й засвідчують документи зі столиці Санкт-Петербурга [О разрешении турецьким подданным... 1829, 7]. Серед опрацьованого матеріалу були виявлені і факти недотримання юридично-правових процедур стосовно іноземців. Це, зокрема, документ початку XIX ст. про незаконне закріпачення турецького підданого, що мало місце у Глухівському повіті Чернігівської губернії [О незаконном закрепощении... 1802, 55об.–56].

Духовні особи східних і вірменських церков мали право в'їзду до країни за запрошеннями [Лавров 2004, 18]. А ось духовні особи з Туреччини повинні були мати паспорт від російського міністра з Константинополя, а крім того, ще й дозвіл на проживання та пересування Росією від Святого Синоду [Мыш 1888, 15]. Також і ті, хто прибув зі Сходу збирати милостиню для своїх храмів, були небажаними гостями і підлягали виселенню за межі держави, причому це залишалося чинним і на початку XIX ст., і на початку XX ст. [Дело о высылке за границу... 1836, 4; Циркуляр Департамента полиции... 1911, 122].

Далі кількість обмежень продовжувала невпинно зростати. Особисті відносини також перебували під впливом держави. Основним законом від 1833 р. дозволялися змішані шлюби за обов'язкової умови прийняття іноземцем російського підданства. Одруженням турецького підданого з російською підданою керувала ще й постанова від 1861 р. [Вступление в брак турецких подданных... 1861, 1–2]. З 1890 р. іноземці не мали права бути прийнятими на державну, цивільну і військову службу. Це не поширювалося лише на навчальні заклади [Тесленко 2000, 15].

Долучалися до процесу регламентування життєвої поведінки іноземців і правоохоронні органи. На них були покладені функції контролю в'їзду та виїзду іноземців та супутніх у цьому процесі питань. Також вони займалися видворенням іноземних правопорушників, а відповідно, контролювали виконання іноземцями правил проживання та їхню діяльність. Видворення за межі держави здійснювалося в адміністративному або судовому порядку [Тесленко 2000, 14]. Джерела свідчать, що такі рішення міг приймати і земський суд (становий суд для розв'язання цивільних справ) [О незаконном закрепощении... 1802, 55об.–56].

Поліція також допомагала здійснювати наглядацьку функцію за іноземцями, якщо така була потрібна на вимогу уряду стосовно певних осіб.

Міністерство внутрішніх справ вело облік осіб, що приїхали з-за кордону, дані воно отримувало через губернаторів і міських голів. Головним чином, інформація про іноземця містила такі положення: соціальний стан, політичний статус та наміри, що стали причиною в'їзду на територію Російської імперії. Схожа інформація подавалася у звітності за вимогою відповідно до потреби обліку наявних “турецькопідданих”. Зазвичай такі вимоги надходили на місця напередодні чи в період конфронтації між Росією та Османською Портою.

З одного боку, всі іноземні піддані, що перебували в Російській імперії, підкорялися загальним розпорядженням та законодавчій базі, а з другого – у час змін на зовнішній політичній арені при зіткненні міждержавних інтересів з країною-супротивником це відображалося на регламентуванні життя тих осіб, що прибули колись із тепер уже “ворожої території”. І якщо більшість дослідників пов'язують таке напруження зазвичай з початком I світової війни, то стосовно підданих Османської імперії таку увагу можна спостерігати й набагато раніше, наприклад напередодні Кримської війни (1853–1856 рр.). Занепокоєння виникало фактично напередодні всіх воєнних протистоянь, і, відповідно, проводилися виявлення та підрахунки кількості підданих турецького султана [Сведения о турках... 1824, 27–30, 39–45]. Ця процедура охоплювала і навчальні заклади в м. Києві. Студенти та гімназисти, згідно з цими справами, хоча й мали інше підданство, але всі були слов'янами і за походженням, і за територією, вихідцями з якої вони були [Дело ведомости о турецких подданных... 1853, 1–8; Дело о сборе сведений... 1853–1854, 44]. Незважаючи на наявність джерельної бази, дані є занадто скупі для відображення загальної картини статистики в цілому.

З початком I світової війни становище іноземців, зокрема і тих, що походили з країн ворожого блоку Троїстого союзу (Німеччина, Австрія та Італія), до якого в 1914 р. долучилася й Туреччина уклавши військовий союз з Німеччиною, майже не змінилося. Документи того часу не містять вказівок на якісь радикальні заходи щодо турецьких підданих, яких у Російській імперії було не так вже й багато. Все ж основні заходи,

насамперед інформаційної перестороги, було вжито. Знову відбуваються пошуки підданих по губерніях України [Переписка с Черниговским губернатором... 1915], перевіряються суспільні настрої [Циркуляр Киевского губернатора... 1913, 65–66], політична благонадійність у середовищі вказаних іноземців [Переписка с уездными исправниками... 1914–1915, 1–113], забороняється використання в закладах та для друку німецької, угорської та турецької мов [Обязательное постановление... 1915, 18].

Варто відзначити, що інколи помітна увага до іноземців виникала й у часи зростання внутрішньополітичної напруги в державі. Це напряду відбивалося і на діях та функціях поліцейських органів щодо іноземців, не були тут винятком і “турецькопіддані”. Поліцейський нагляд виконував однакові наглядацькі функції щодо всіх мешканців імперії, в тому числі і щодо “російськопідданих”. Пильна увага зосереджувалась на контролі за книгодрукуванням, що фінансувалось іноземцями, активізувала свою роботу цензура. Нагляд за друкованою продукцією та перлюстрація (поштовий контроль) листів також були невід’ємною частиною невсипущої роботи поліції [Переписка с Петербургским цензурным комитетом... 1884, 1–40].

Присутність турецьких підданих на українських територіях, незважаючи на неоднорідність етнічних груп, що їх представляли, та різну густоту серед інших народів, у цілому мала місце, особливо у зв’язку з подіями різних історичних періодів. Втім, варто відзначити, що місцями найбільшого поширення перебування підданих султана слід таки визнати південні області України та Крим. На це є цілком закономірні причини, зокрема такі, як відносна близькість прилеглих територій та морський порт у м. Одесі, – важливий чинник розвитку торгівлі та підприємництва. Разом з тим документи допомагають зафіксувати і “турецькопідданого” підприємця, що прагнув продавати кумис у м. Києві [Дело о разрешении... 1874, 1–3].

Важливим чинником впливу на динаміку зростання кількості турецьких підданих на інших українських територіях були розвиток та стабільність економічних відносин між Російською імперією та Оттоманською Портою. На збільшення кількості турецького етносу як такого впливав перебіг міждержавних взаємин, а саме їхнє погіршення. Тобто війни між державами привносили турецький елемент у ролі полонених, що потім назажди залишалися на теренах держави-супротивниці [Об отклонении требования турецкого правительства... 1877, 1]. У цьому випадку можемо говорити не лише про підданих османської держави як таких, а й про зростання кількості етнічних тюрків на території України. Низка “спільних” воєн, крім перемоги над Османською імперією, приносили російській державі ще й військовополонених. Коли вони потрапляли до Києва чи в інші місцевості України, непоодинокими були випадки прийняття російського підданства. Ту ж картину спостерігаємо при переході на військову службу офіцерів турецької армії та прийнятті християнства, що автоматично робило їх підданими російського царя [Письмо Святополк-Мирского... 1878, 1–2]. У разі прийняття православного віросповідання османи отримували російські прізвища та грецькі імена. Також могли обирати собі місце проживання та рід занять, найчастіше вони записувалися до стану міщан.

Порівняння та аналіз того як на законодавчому рівні та на практиці дотримувалися всіх постулатів букви закону стосовно різних народів, як сумлінно виконувалися чи грубо порушувалися та наскільки різнилися насправді умови проживання представників Сходу та Заходу, що потрапляли до Росії, дають змогу більш глибоко вивчати становище іноземних підданих в імперський період. Російська держава була відкритою для іноземців, а ось кого, коли й наскільки радо там зустрічали і які умови пропонували, в різні часи вирішувалося по-різному. Саме така складова суспільства, як іноземці, та ставлення до них державного апарату, а разом з тим своєрідна реакція російської внутрішньої політики на них і були найчастіше яскравим виразником зовнішньої політики держави щодо окремих країн. Аналіз матеріалів такого рівня дає можливість відкривати нові сторінки у вивченні повсякденної взаємодії та крос-культурного співжиття народів двох країн – України і Туреччини, що мають давні історичні контакти та прагнуть до нових.

ДЖЕРЕЛА

Ведомости о проживающих в г. Киеве иностранных подданных, в том числе турецких. 1856 г. // **Центральний державний історичний архів України в м. Києві** (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 33, д. 1584, арк. 1–298.

Вступление в брак турецких подданных с русскими подданными. 1861 г. // **ЦДІАК України**, ф. 127, оп. 906, д. 377.

Дело ведомости о турецких подданных, обучающихся в учебных заведениях Киевского учебного округа. 1853 г. // **ЦДІАК України**, ф. 707, оп. 19, д. 470, арк. 1–8.

Дело о высылке за границу подданных азиатских государств, прибывающих в Россию для сбора подаяний. 2 октября – 22 октября 1836 г. // **ЦДІАК України**, ф. 442, оп. 1, д. 2165, лл. 4.

Дело о разрешении турецкому подданному Курману А. К. изготовлять кумыс в г. Киеве. 10 мая – 21 мая 1874 г. // **ЦДІАК України**, ф. 442, оп. 53, д. 177, арк. 1–3.

Дело о сборе сведений о турецких подданных, проживающих в Киевской, Волынской, Подольской губ. и обучающихся в Киевском университете, во второй гимназии и других учебных заведениях. 30 октября 1853 г. – 22 февраля 1854 г. // **ЦДІАК України**, ф. 442, оп. 803, д. 258, арк. 44.

[Кистяковский Александр Федорович]. “Ехсер lo elal”. О продаже татарам турецких паспортов. [Кон. 70-х гг. XIX ст.] // **Институт рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського**, ф. 61, № 85, 2 лл.

О выдаче турецкому подданному паспорта для передвижения по территории Российской империи. Протокол от 16.02.1861 г. Чернигов // **Державний архів Чернігівської області** (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 13, ед. хр. № 1898, лл. 204–207.

О запрещении прибывшим в Одессу мусульманам носить оружие. 1876 г. Одесса // **Державний архів Одеської області** (далі – ДАОО), ф. 2, оп. 2, ед. хр. 1500.

О незаконном закреплении турецкого подданного. Протокол от 03.07. 1802 г. № 19. Глуховский повет // **ДАЧО**, ф. 127, оп. 13, ед. хр. № 11, лл. 55об.–56.

О разрешении турецким подданным свободного жительства в России. 1829 г. С.-Петербург // **ДАОО**, ф. 88, оп. 1, ед. хр. 109, л. 7.

Об отклонении требования турецкого правительства о возвращении на родину турецких подданных, проживавших в России. 1877 г. Одесса // **ДАОО**, ф. 2, оп. 2, ед. хр. 1579.

Обязательное постановление главного начальника Киевского военного округа от 2 января 1915 г. о запрещении употребления в учреждениях и в печати немецкого, венгерского и турецкого языков // **ЦДІАК України**, ф. 286, оп. 1, д. 127, лл. 18.

Переписка с Петербургским цензурным комитетом о разрешенных изданиях на армянском, арабском и турецком языках. 4 января – 10 декабря 1884 г. // **ДАОО**, ф. 11, д. 58, 40 лл.

Переписка с уездными исправниками о проверке политической благонадежности турецких подданных, проживающих в Черниговской губернии, в связи с враждебным отношением Турции к России. Имеются списки турецких подданных. 18 октября 1914 г. – 24 марта 1915 г. // **ЦДІАК України**, ф. 1439, оп. 1, д. 1607, лл. 1–113.

Переписка с Черниговским губернатором о турецких подданных, проживающих в Черниговской губернии. Имеются списки турецких подданных. 11 января – 12 апреля 1915 г. // **ЦДІАК України**, ф. 1439, оп. 1, д. 1694, 1695.

Письмо Святополк-Мирского по вопросу об обустройстве турецких офицеров, перешедших к русским. 1878 г. // **ЦДІАК України**, ф. 2056, оп. 1, ед. хр. 47 (№ 5).

По рапорту Суражского земского суда о высылке из России турецкого подданого И. Иванова. 1859 г. // **ДАЧО**, ф. 127, оп. 3 сд., ед. хр. № 2561.

Сведения о турках, поселившихся в Одессе. 1824 г. Одесса // **ДАОО**, ф. 1, оп. 190, ед. хр. 65, лл. 27–30, 39–45.

Циркуляр Департамента полиции от 21 июля 1911 г. о немедленной высылке за границу турецких и персидских подданных, занимающихся в России сбором пожертвований для своих монастырей. Копия // **ЦДІАК України**, ф. 442, оп. 861, д. 318, лл. 122.

Циркуляр Киевского губернатора о выяснении настроения мусульманского населения в пределах Киевской губернии в связи с поражением и неудачами турок в войне с Балканскими государствами. 1913 г. Копия // **ЦДІАК України**, ф. 278, оп. 1, д. 187, лл. 65–66.

ЛІТЕРАТУРА

Гаркавий С. В. **Правове становище іноземців у Російській імперії у роки Першої світової війни (на матеріалах України):** автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Харків, 2003.

Добрин С. **Гражданско-правовое положение в России подданных воюющих с нею держав.** Петроград, 1914.

Киштымов А. Л. **Турецкие предприниматели в экономике Минска начала XX века.** – Режим доступу: <http://ru.forsecurity.org/%D1%82%D1%>

Лавров П. В. **Механизм регулирования правового режима иностранцев в контексте эволюции государственно-правовой системы России в период IX – начала XX в. (историко-правовой аспект):** автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теория и история права и государства; история правовых учений. – Санкт-Петербург, 2004. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/mekhanizm-regulirovaniya-pravovogo-rezhima-inostrantsev-v-kontekste-evolyutsii-gosudarstvenn>

Мыш М. И. **Об иностранцах в России. Сборник узаконений, трактатов и конвенций, с относящимися к ним правительственными и судебными разъяснениями.** Санкт-Петербург, 1888.

Позняк Т. В. **Иностранные подданные в городах Дальнего Востока России: вторая половина XIX – начало XX вв.:** автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. Владивосток, 2001. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/inostrannye-poddannye-v-gorodakh-dalnego-vostoka-rossii-vtoraya-pоловина-xix-nachalo-xx-vv>

Смирнов С. А. Правовые основы предпринимательства иностранцев в России до середины XIX в. // **Вестник Волгоградского государственного университета.** Серия 5. Вып. 10. 2008.

Тесленко А. М. **Правовой статус иностранцев в России (вторая половина XVII – начало XX вв.):** автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений. Екатеринбург, 2000. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/pravovoi-status-inostrantsev-v-rossii-vtoraya-pоловина-xvii-nachalo-xx-vv>

Тимченко В. М., Кухар-Онишко Н. О. Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури Півдня України та Криму (кінець XVIII – початок XIX ст.) // **Проблеми історії України XIX–XX ст.** Вип. XII. Київ, 2006.